

XXVI. Országos Gyógyszertári Asszisztens Továbbképző Előadói Vándorszerleg Verseny

A SZERI GYÓGYNÖVÉNYHÁZ TÖRTÉNETE

Készítette:

Palatinus Ákos Gyula

gyógyszertári asszisztens, a Szeri Gyógynövényház és kert vezetője

1. Bevezetés

Sok szeretettel köszöntök mindenkit, Palatinus Ákos vagyok, gyógyszertári asszisztens a Szeri Gyógynövényház és kert megbízott vezetője, valamint az Ópusztaszeri Nemzeti Történelmi Emlékpark főkertésze.

Először is, néhány szóban szeretnék megemlékezni a néhai Dr. Erős István Professzor úrról, akinek közel három éven át a team-jében dolgozhattam a Szegeden, a Gyógyszertechnológiai Intézetnél. Professzor úrnak köszönhetem, hogy 2009-ben bízott és támogatt az asszisztensképző elvégzésében, valamint azt követően a Vándorsereg-versenyen való indulásomban, amelyen a Phoenix Pharma különdíját kaptam meg.

A következő percekben a Szeri Gyógynövényház történetét szeretném bemutatni egészen a középkorig visszamenően. Előadásomban a gyógyszerészet egy egészen egyedi kapcsolatát szeretném ismertetni a régészettel, hagyományőrzéssel és a Szeri Gyógynövényházban jelenleg is zajló múzeumpedagógiai oktatás, gyógynövényfeldolgozás ide vonatkozó témaköreivel.

2. Történelmi áttekintés

A 12. században épült a Bor-Kalán nemzetség monostora, mely az Alföld egykor leggazdagabb, legnagyobb szerzetesi intézménye volt. A millenniumi Árpád-élmű mellett található középkori monostor templomát 1970 és 1976 között tárták fel, s a bencés monostor lakóinak mindennapjaira fényt derítő ásatások napjainkban is folynak.

A monostor a kor hasonló intézményeinek megfelelően ispotályt (a mai kórházak elődjét) működtethetett, a gyógyászati tevékenységre utaló leletek gyógynövények magvai formájában kerültek elő. Vályi Katalin régész a "Szermonostor ártéri gazdálkodásának régészeti emlékei" c. tanulmányában a középkori kútból feltárt galagonya és kökény magvakat azonosítja gyógyászati felhasználással, azonban a

nagyobb mennyiségben előkerült sulyom-maradványok is ismertek a népi gyógyászatban, amelyet szorulás ellen fogyasztottak. Ezenkívül találtak még cseresznye, dió, mogyoró, őszibarack, sárgadinnye és szilva magvakat, amely hasznos információkat jelent az általános táplálkozással kapcsolatban, illetve a gyékény esetében feltételezhető a rostok különböző használati tárgyak készítésére történő felhasználása, illetve olajos magvak esetében az olajpréselés.

A középkor folyamán a térségnek igazi rangot a – valószínűleg – bencés monostor és templom adtak. A templom legkorábbi elődje körül, a Tisza magas partján már a XI. században település virágzott. Minthogy királyi út mentén feküdt – mely a Balkánról Szegeden át Budára vezetett, valamint a folyószabályozások előtti állapotok szerint itt tiszai kikötő volt – erős gazdasággal bírhatott. Szer a XV. századra vámszedési és vásártartási joggal rendelkező, központi mezőváros lett. A törökök 1526-os átvonulását még átvészelte a település, ám a tizenötéves háború megpecsételte sorsát. A lakosság elmenekült, a törökök helyőrséget telepítettek a monostor maradványaiba. A XVI-XVII. század fordulójától már Pusztá Szerként emlegették a területet. 1832-ben még biztosan állt a templom nyugati homlokzata és északi falmaradványa, amiről Pallavicini Ede festménye tanúskodik. A 19. század elején Katona József még egy zömök román kori tornyot is látott a lerombolt monostorból, „de mivel abba zsványok és útonállók fészkeltek magokat, és e temérdek síkságon, mintegy messze látó Hegy gyanánt szolgált, az emberi bátorságra való ügyelés a tornyot lerántatta.” A terület katonai lőtérként is funkcionált, végül 1982-ben került megalapításra az Ópusztaszeri Nemzeti Történelmi Emlékpark. 2017-ben épült fel a Szeri Gyógynövényház, a gyógynövénykerttel, üvegházzal, foglalkoztatóval és feldolgozóval együtt. Alapjait az ősi falmaradványok képezik, így elmondható: a létesítmény bizonyos szempontból maga a megelevenedő történelem.

A fejlesztéssel az Emlékpark közelebb került korábban kitűzött céljaihoz, nevezetesen a vidéki közösségek megerősítésén keresztül, az Ópusztaszeren található kulturális táj örökségének, illetve Szer Monostorának megőrzéséhez, fenntartásához, illetve helyreállításához. Utóbbi törekvés egyben magában foglalja Szer Monostor romjainak, kulturális örökségi elemeinek folyamatos, széles körű társadalmi hozzáférhetőségét, megismerhetőségét, befogadásának elősegítését egyben élményszerű bemutatását.

Ennek megvalósítása érdekében az Ópusztaszeri Nemzeti Történelmi Emlékpark területén fekvő, műemléki védelmet élvező Szer Monostor romjainak egy részére épült fel egy fedett foglalkoztató épület, amelyben helyet kapott egy gyógynövény feldolgozó és szárító részleg és egy üvegház. Az épület előtt történelmi alapokon nyugvó kert épült ki különböző történelmi korszakokból kapva ízelítőt, részben alapul véve a bencés szerzetesek St. Gallen-i terveit.

A kertben termelt növények szárítását és interaktívan történő feldolgozását szolgálja az épületben helyet kapó feldolgozó és szárító. A szárítórekeszek az épület közepén, oszlopszerűen kerültek kialakításra és speciális tálcákon történik a növényi részek dehidratálása.

A kert úgy készült el, hogy nyomon követhető legyen benne az a rendszer, ami a középkori kolostori kertkultúrát jellemezte, azonban érvényesüljenek benne a jelenkor embere számára hasznosítható megoldások is. A Gyógynövényház helyet biztosít kisebb létszámú szakmai rendezvényeknek, műhelyeknek, illetve gyakorlati képzésben résztvevőknek, mely programok háttérét az Emlékpark szép, illusztris helyszíne adja.

3. A középkori ispotályok működése

Géza, majd Szt. István hívására a 10. század utolsó harmadában megkezdődött a nyugati keresztény térítők és szerzetesrendek beáramlása. Sorra alakultak a kolostorok – és mivel abban az időben még nem tiltotta pápai rendelet az egyházi személyek orvos–sebészi tevékenységét –, a bencések és a Szent Kereszt Ispotályos Rend tagjai között számos orvos és a gyógyításhoz értő barát is érkezett.

A 11. század második felében betelepülő rendek (johanniták, lázár lovagok stb.) többsége elsődleges feladatának tekintette a betegellátást (Szállási 1988). Az érkezők a 11. század első felében szinte kizárólag a Duna mentén és a Dunántúlon telepedtek meg. Erdélyben, a Felvidéken, az Alföldön, a Bánságban

csak a század legvégén és a következő évszázadokban jelentek meg a kolostorok, és azok részeként az ispotályok.

A középkori kórházakban hat–húsz beteget kezeltek. A beteglétszámhoz viszonyítva bőséges személyi ellátottságukat nemcsak a szerzetesek, hanem a világi alkalmazottak

nagy száma is biztosította. Ránk maradt István király rendelkezése, amely a pécsváradi ispotályba négy betegápolót és hat fürdőszolgát rendelt.

Az orvosi teendőket a szerzetesek látták el, a későbbiekben mind több civil orvos dolgozott a kolostori ispotályokban. Kezdetben kizárólag idült betegeket vettek fel, a 13. századtól azonban már tüdőgyulladásban vagy dizentériában szenvedők kezeléséről is értesülünk.

Használták az ágytálat és a szobai ülő-árnycsékot, a betegek lepedőkön feküdtek. A gyógyászati segédeszközök közül megemlítendő a hónaljmanó, kézi manó, alsó művégtag és sérvkötők. A legendák tanúsága szerint – leszámítva a baleseteket és mérgezéseket – a különböző eredetű bénulások, zsugorodások (kontraktúrák), reumás és köszvényes ízületi bajok, valamint az elmebetegségek voltak a leggyakoribbak.

Az ispotályok falain belül folyt a klasszikus középkori gyógyítás: érvágás, beöntések, hideg vagy meleg borogatások, gyógyteázás, továbbá gyógyfüves fürdők, tinktúrák, kenőcsök alkalmazása, sebtisztítás, kisebb kinövések kivágása, gennyes dudorok kifakasztása. Nagy hatásfokkal alkalmazták a különféle gyógylikőröket és borokat, amelyek a mai napig használatban maradtak. A szerzetesek rendházai olykor gyógyforrások mellé épültek. Ezeken a helyeken e források vizét is felhasználták gyógyítás céljaira. Jelentősebb sebészeti beavatkozásokra azonban nem került sor, mert az egyházi rendelkezések ezt a középkor későbbi évszázadaiban tiltották, ugyanis az operációk kimenetele teljesen kiszámíthatatlan volt. A rossz híresztelések elkerülése érdekében a „szerzetes-orvosok” komolyabb műtéteket nem vállaltak.

A fennmaradt dokumentumok, ábrák, leírások, tervrajzok azonban betekintést nyújthatnak abba, hogyan nézhetek ki a múltbeli kolostorkertek. Jellemző volt a magas ágyasok alkalmazása. A szerzetesek olyan növények termesztése céljából készítették őket, mint amilyenek a fűszernövények – amelyek ételek ízesítésére, likőrök, likőrborok készítésére voltak alkalmasak – továbbá gyógynövények termesztésére.

Az ágyásokat téglalap formájúra alakították ki, hogy fajtánként lehessen beültetni őket, anélkül, hogy az ágyasra kellene lépni. Ekkoriban még csak európai gyógynövények voltak a kertekben. A más kontinensekről származó egzotikus fűszerek és gyógynövények még ismeretlenek. A leggyakrabban termesztett gyógynövények a következők: petrezselyem, citromfű, rukkola, medvehagyma, kakukkfű, zsálya, cickafark,

ruta, édeskömény, izsóp, kerti szegfű, tüdőfű, angyalgyökér. A mostanság divatos, elterjedt fűszerek mellett számos régi, őshonos gyógynövény ma is használatban maradt. A kolostorok kerengőjében olyan növényeket termesztettek, amelyeket a szelektől és a nagy forróságtól védtek.

Ezek a kertek nem csak arra szolgáltak, hogy dolgozzanak bennük, hanem a kertek az elmélkedés színhelyei is voltak. A szerzetesek és a kolostor épülőfélben lévő betegei itt találtak nyugalomra, menedékre.

A kert csendjében, a gyógynövények kellemes illatainak légkörében végezhatték az imákat. A szerzetesek gyógynövényekből álló gyógyszertárat tartottak, ahol a környékbeliek is vásárolhattak kenőcsöket, tinktúrákat, szárított növényeket, porokat. A városokban kialakuló késő középkori, világi gyógyszertárok a kolostorok gyógyászati ismereteinek tapasztalataiból fejlődtek ki. Ám nem csak itt volt érezhető a kolostori tapasztalat. Számos gyógy- és fűszernövény került át a paraszti és városi házi kertekbe, pl.: az édeskömény, kapor, zsálya és váltak az étkezések, a népi gyógyítás legkedveltebb termékeivé.

A gyógynövények felhasználásának legkedveltebb módja az alkoholos gyógynövénykivonatok számtalan változata volt. A titkos receptek kolostorról kolostorra más-más íz-világgal és hatással szolgáltak. Ma, ezek az emésztést serkentő italok továbbra is kedvelt, ismert termékek, mint az ürmös, a svéd keserűfű, az unikum, az abszint stb.

Ezek alapján kijelenthető: a középkori kolostorkertek által kialakult hagyományok mind a mai napig hatnak különféle formában.

4. A kert növényfajtáinak általános bemutatása, fontosabb gyógynövényei

A Szeri Gyógynövényház kertjében évente közel 150 féle növényfaj figyelhető meg. A növények telepítésével kapcsolatban a fő elv az volt, hogy már a középkorban fellelhetők lehettek a monostor környezetében.

Öt fő csoportra oszthatóak, gyógynövényekre, fűszernövényekre, dísnövényekre, gazdasági növényekre illetve jelentősége miatt külön említhetjük a borkészítésre is alkalmas szőlőt. A középkor higiéniai viszonyaira jellemző, hogy lehetőség volt rá, ott a

különböző fertőzések kockázatát jelentő víz helyett előnyben részesítették a bor fogyasztását. Természetesen néhol átfedések mutatkoznak, hiszen pl. a kerti kakukkfű (*Thymus vulgaris*) egyszerre kiváló köhögéscsillapító, emésztésjavító gyógynövény és fűszernövény.

Gazdasági növények általában a három nagy parcellában kerülnek bemutatásra, gabonafélék (kenyérgabona és sörfőzés alapanyagai) illetve a korabeli leírások népszerű sütőtök.

Gyógynövényeink részletes bemutatása egy másik, önálló előadás tárgyát képezi. Felsorolás jelleggel megtalálhatóak: Ötlevelű ginseng (*Panax ginseng*), ürömfélék: gyopáros üröm, fehér üröm (*Artemisia absinthium*), fekete üröm (*Artemisa vulgaris*), istenfa (*Artemisia arboratum*); orvosi (pettyegtetett) tüdőfű (*Pulmonaria officinalis*), kerti izsóp (*Hyssopus officinalis*), kerti kakukkfű (*Thymus vulgaris*), orvosi székfű vagy kamilla (*Matricaria chamomilla*), orvosi pemetefű (*Marrubium vulgare*), medveköröm (*Acanthus longifolius*)

Mentha-nemzetség számos képviselője, pl. fodormenta (*Mentha spicata*); fekete nadálytő (*Symphytum officinale*) - *használata ma már korlátozott az OGYÉI-listája alapján, orvosi veronika (*Veronica officinalis*), nagy csalán (*Urtica dioica*), barátcserje (*Vitex agnus-castus*), kerti ruta (*Ruta graveolens*), parlagi ligetszépe (*Oenothera biennis*), ricinus (*Ricinus communis*), Közönséges orbáncfű (*Hypericum perforatum*), orvosi zsálya (*Salvia officinalis*), rozmaring (*Salvia rosmarinus*), tejoltó galaj (*Galium verum*) - *OGYÉI-tiltólistás; közönséges aranyvessző (*Solidago virga-aurea*), ánizs (*Pimpinella anisum*) orvosi macskagyökér (*Valeriana officinalis*), citromfű (*Melissa officinalis*), közönséges komló (*Humulus lupulus*), bíbor kasvirág (*Echinacea purpurea*), levendula (*Lavandula angustifolia*), közönséges cickafark (*Achillea millefolium*), édeskömény (*Foeniculum vulgare*), gilisztaűző varádics (*Tanacetum vulgare*) - ma már az OGYÉI-listája alapján belsőleg nem ajánlott.

Érdekesség: Méliusz Juhász Péter 1578-ban megjelent Herbáriumában ezt írta a varádicsról: „Próbált dolog. Levelét főzd meg borban, vagy tejben add innya, s a gilisztát kiűzi.”

5. Gyógyszerészettel kapcsolatos múzeumpedagógiai foglalkozásaink

A gyakorlatokhoz a következő eszközök állnak a rendelkezésre: dörzsmozsár, pisztillus, szagoltató tégelyek, teaszűrők, forraló edények, 5 literes réz lepárló, gépi és hagyományos aszaló-szárító eszközök. Az oktatást három múzeumpedagógus munkatársunk végzi, Rab Írisz vezetésével.

Az alábbi két foglalkozás kapcsolatos a gyógyszerészettel:

“Ízek, teák, levelek

Létszám: 1-20 fő, korosztály: 8. osztály-tól korhatár nélkül, helyszín:

Gyógynövényház, Időtartam: 45-50 perc

Téma: Tematikus ismeretterjesztő program autentikus környezetben

A tevékenység célja: A foglalkozáson élményalapú, empirikus tanulás keretében sajátíthatnak el a résztvevők olyan ismeretek, amelyeket a későbbi életük során sikerrel alkalmazhatnak az egészségük javításában, vagy fenntartásában.

A tevékenység feladata: Az ide érkező csoportok autentikus környezetben pillanthatnak bele a gyógynövényfeldolgozás világába, a hétköznapi átlag felhasználás helyes metódusába. Érdekes, olykor meglepő tényeken keresztül ismerkedünk meg egy-egy ismertebb és egy-egy kevésbé ismert növényvel.

Eszközök: forralóedények, indukciós lap, papírpoharak, teatojások, növényi szárítmányok. Munkaformák: Csoportos és egyéni.

Foglalkozás leírása:

A program komolyabb előkészítést igényel, amelyhez be kell vonnunk a Gyógynövényház személyzetét is. Elsősorban a forralt víz és a terem előkészítése a feladatuk, hogy a csoport mintegy kész térbe érkezzen.

A program alkalmával alapvetően 5 tételes teakóstoló zajlik le. Minden tételnél szűken szó esik az adott növény fizikai megjelenéséről, élőhelyéről, de csak oly mértékben, ami alkalmas a beazonosításra, nem célunk a kertészeti ismeretekben való elmélyülés. Ezt követően a történelmi háttérrel, lehetőség szerint kitérve a hazai területekre. Fontos lesz kitérni a vonatkozó néprajzi hagyományok, zenei-, vagy egyéb kultúrtörténeti ismeretekre, majd ezeken keresztül jutunk el a felhasználás lehetőségeire. Ezek közül a forrázatot fogjuk választani, mint ez egyik legkönnyebben elérhető, kivitelezhető módszer. Így egyben egy gyakorlati feldolgozásban is részt vehetnek az érdeklődők és

a kóstolás is könnyen lehetővé válik. A program alapvetően frontális közléssel indul, de az eddigi tapasztalatok alapján az egyes tételek, vagy a program utolsó részében érdemes helyet adni a beszélgetésnek, tapasztalatközlésnek. Így jobban elmélyülnek az elhangzottak és hatékonyabban válik saját élménnyé.

“Szeri Praktika

Létszám: 10-25 fő, korosztály: 10-18 év között, helyszín: Gyógynövényház

Időtartam: 45 perc

Téma: Tematikus ismeretterjesztő program autentikus környezetben

A tevékenység célja: A foglalkozáson élményalapú, empirikus tanulás keretében sajátíthatnak el a résztvevők olyan ismeretek, amelyeket a későbbi életük során sikerrel alkalmazhatnak az egészségük javításában vagy fenntartásában.

A tevékenység feladata: Az ide érkező csoportok autentikus környezetben pillanthatnak bele a gyógynövényfeldolgozás világába, a hétköznapi átlag felhasználás helyes módszerébe azáltal, hogy a teakeveréket készítik, ezt magukkal is vihetik, otthon pedig az általunk javasolt módok elkészíthetik.

Eszközök: dörzstálak, pisztillusok, növényi szárítmányok, szagoltató tégelyek

Munkaformák: Csoportos és egyéni

Foglalkozás leírása:

Az érkezés után a Gyógynövénykertben kezdjük a foglalkozást. Szer monostorának romjait nézve történelmi áttekintést adunk a résztvevőknek arról, hogy miért is jelentős ez a helyszín, és miért épült itt a Gyógynövényház és -kert. Beszélünk a bencés szerzetesek hagyományairól, hogy milyen munkát végeztek.

Ezt követően három csoportot alakítunk ki. Mindegyik csoportnak adunk egy tégelyt, ami egy növényi szárítmányt tartalmaz. Ennek szaglása, látása, tapintása alapján be kell azonosítaniuk a növényt, megkeresni a kertben, és ha megvan összegyűjteni minden infót, amit tudnak róla. Ha mindenki megtalálta a saját növényét, akkor a csoport egy szóvivőt választva bemutatja a többieknek az adott növényt.

Ezután a Gyógynövényházban folytatjuk, következik az önálló munka. A dörzstálakat, pisztillusokat, szárítmányokat használva mindenki elkészíti a saját teakeverékét. A szárítmányok mellett leírás található a hatásokat felsorolva. Ezek alapján kell a résztvevőknek egy, a céljuknak megfelelő keveréket készíteni. A foglalkozás utolsó lépése a teakeverékek elpakolása előtt, hogy aki szeretné megoszthatja a többiekkel, hogy mire keresett megoldást és ennek érdekében mit használt fel.

A teakeverékeket papírtasakokba tesszük, elmondjuk, hogyan javasolt elkészíteni otthon, és elköszönünk a résztvevőktől.”

6. A gyógynövényfeldolgozás további lehetőségei

A növényi részek szárítmányain túl a megfelelő engedélyek beszerzésével akár illóolajok, párlatok, hidrolátumok (pl. levendula, rozsmaring, kakukkfű, citromfű, rózsa) is feldolgozásra-forgalmazásra kerülhetnek, a Szeri Gyógynövényház évente képződő saját termékeiként. Ezen tevékenységi körök kibővítése egyelőre a jövő kiaknázatlan lehetőségei közé tartoznak.

7. Összegzés, források megjelölése

- opusztaszer.hu - Az Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark hivatalos honlapja
- Vályi Katalin: “Szermonostor ártéri gazdálkodásának régészeti emlékei”
- Józsa László: A kórházi ápolás kialakulása a 11–14. századi Magyarországon
- Wilhelm József: A kolostorok fűvészkertjei és ispotályai

Köszönettel tartozom Szabó Dénes Kristóf régésznek és Rab Írisz múzeumpedagógiai vezetőnek az előadás összeállítása során nyújtott segítségükért.

Jól látható, hogy az évszázadok alatt hogyan alakult át az egykori monostorhoz tartozó ispotály egészségüggyel, gyógynövényekkel kapcsolatos tevékenységi köre napjainkra a gyógyszerészet múzeumpedagógiai ismeretterjesztő feladatává. A

farmakognózia tudományága ilyen módon képez egy különleges egységet a múlt, jelen és jövő között, ezt szánom előadásom fő konklúziójává.

Köszönöm a megtisztelő figyelmet, mindenkit szeretettel várunk az Ópusztaszeri Nemzeti Történelmi Emlékparkban, ahol a Szeri Gyógynövényház csak egy a tucatnyi látványosság közül. Ne feledjük a jelmondatot: "Ópusztaszer hazavár"!